

वारकरी संप्रदायाचे तत्त्वज्ञान : ज्ञानोत्तर भक्ति

श्री. जयवंत प्रभाकर बोधले,
पंढरपूर.

मानवी जीवन हे सुखदुःखांनी युक्त असे जीवन होय. कधी सुखाचा अनुभव तर कधी दुःखाचा अनुभव येत असतो. अशी अनेक द्वंद्व आपल्या जीवनामध्ये घडत असतात. जीवनातील द्वंद्व पूर्णतः नष्ट होणे हीच खरी आनंदानुभूती होय. परंतु या मनुष्य जीवाचा मायिक असलेल्या संसाराशी नेहमी संबंध येत असल्यामुळे येणारा सुखाचा अनुभवही दुःखमूलकच आहे. सुख हे दोन प्रकारे येत असलेले दिसून येते. एक दुःखयुक्त सुख व दुसरे दुःखविरहित सुख. संसारिक जीवन जगणा-या प्रत्येक व्यक्तिला येणारा क्षणिक सुखाचा अनुभव दुःखमूलकच आहे. म्हणून कायमचे दुःख घालविणा-या सुखाचा अनुभव हा मायिक संसाराच्या निरसनामध्येच मिळेल अन्यथा दुस-या कोणत्याही उपायाने मिळणार नाही. जिथे जिथे मायिक पदार्थांचा संबंध येईल तिथे तिथे दुःखाचा जन्म होणारच. दुःखाला जन्म देणारे मायिक पदार्थच आहेत असा स्पष्ट विचार संत तुकाराम महाराजांच्या पुढील वचनातून दिसून येतो.

“येर ती मायिक दुःखाची जनिती।

नाही आदि अंती अवसानी।।२।।” (तु. म., ३३२९)

संत तुकाराम महाराजांच्या या वचनातून मायिक पदार्थ हेच दुःखाला कारण आहेत हे स्पष्ट होते. या दुःखाच्या समुळ नाषाकरीता ब्रह्मज्ञानाची आवश्यकता आहे. आद्य जगद्गुरू शंकराचार्यांनी आपल्या तत्त्वज्ञानामध्ये पारमार्थिक सत्ता, व्यवहारीक सत्ता, प्रातिभाषिक सत्ता असा तीन सत्तेविषयीचा विचार मांडलेला आहे. ज्या सत्तेचा नाष व्यवहारीक सत्तेने होतो तीला प्रातिभाषिक सत्ता असे म्हणतात. ज्या सत्तेचा नाष हा पारमार्थिक सत्तेने होतो तीला व्यवहारीक सत्ता असे म्हणतात. ज्या पदार्थांची सत्ता कोणत्याही कालामध्ये

बाधित होत नाही त्या सत्तेला पारमार्थिक सत्ता असे म्हणतात. असे पारमार्थिक सत्तावान जे ब्रह्मतत्त्व ते स्वगत, सजातीय, विजातीय भेदरहित असून सत्, चित्, आनंद, नित्य, पूर्ण असे आहे. हेच ब्रह्मतत्त्व संपूर्ण चराचरामध्ये भरलेले आहे. श्रुतिमाता आपणास स्पष्ट सांगते की, ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म।’ असे हे व्यापक ब्रह्मतत्त्व तेच ‘मी’ आहे असा अनुभव येणे म्हणजेच ब्रह्मज्ञान प्राप्त होणे होय. असा ब्रह्मज्ञानाचा अनुभव अंतरी आला असता त्याची चिन्हे देहावर उमटतात असे तुकाराम महाराज सांगतात,

“उमटती ठसे। ब्रह्मप्राप्ती अंगी दीसे।।”

(तु. म., २३०७)

ब्रह्मप्राप्तीची ही चिन्हे (ठसे) पाच आहेत. अभिन्नता, अभयरूपता, आनंदरूपता, अनन्यता, अजन्मस्थिती ही पाच चिन्हे आहेत. ब्रह्मज्ञान प्राप्त झालेला महात्मा सर्वसामान्यांप्रमाणे जरी दिसत असला तरी देह संबंध पसा-याचा व त्यांचा कांहीही संबंध उरलेला नसतो. आता यापुढे कोणताही भेद शिल्लक राहिलेला नसल्यामुळे ‘सर्व ब्रह्ममय’ या अनुभूतीपर्यंत पोहोचणे हीच अद्वैतानुभूती होय. परमात्मा हा एकच आहे व तोच सर्वत्र आहे असा ‘अद्वैत’भूमिकेला दृढता देणारा विचार श्वेताश्वतरोपनिषदामध्ये पुढीलप्रमाणे आलेला आहे,

“एको देवः सर्वभूतेषु गूढः।

सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा।।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः।

साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च।।११।।”

(श्वेताश्वतरोपनिषद्, ६/११)

श्वेताश्वतरोपनिषदातील या श्रुतीमध्ये अद्वैताचा विचार स्पष्ट दिसून येतो आहे तो असा की, सर्वांमध्ये एक, स्वप्रकाश, गूढ, सर्वव्यापक असा एक परमात्मा

सर्वाचा अंतरात्मा, सर्व कर्माचा साक्षी, सर्वांचे अधिष्ठान असून तोच एक केवळ निर्गुण आहे. तोच सर्व एक आहे. अशी अनुभूती येणे हिच अद्वैतानुभूती होय. या अद्वैतानुभूतीचा परिणाम असा की या अवस्थेत असणा-या महात्म्याला शोकादि दुःख येतच नाही. याचे कारण ही ईशावास्य उपनिषदांमध्ये खूप चांगले दिले आहे ते पुढीलप्रमाणे,

“यास्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत।।७।।”

(ईशावास्योपनिषद्, ७)

याचा अर्थ असा की सर्व भूतमात्र ही परमात्मास्वरूप आहेत अशी अद्वैतानुभूती झालेल्या महात्म्याला तो सर्वत्र एकत्व पाहात असल्याने कोणता मोह? व कोणता शोक? अर्थात त्याच्या ठिकाणी हे काहीही राहत नाही. या विषयी चंद्रशेखर अनंत आठवले यांनी त्यांच्या ईशावास्यम् या पुस्तकामध्ये केलेला विचार पुढीलप्रमाणे, “अद्वैतानुभूती प्राप्त झालेल्या ज्ञानी पुरुषाला सर्वत्र एकच आत्मतत्त्व आहे याची अनुभूती असल्याने त्याला कशाचा मोह उरतच नाही. याचा अर्थ त्याच्या व्यवहारिक पातळीवरच्या गरजा संपतात असा करू नये. देहाच्या, व्यवहाराच्या पातळीवरच्या आवश्यकता असल्या तरी त्याविषयी त्याची ओढ नसते. क्वचित प्रसंगी आवश्यकतांची पूर्तता झाली नाही तरी तो अस्वस्थ होत नाही. त्याचप्रमाणे आवश्यक असणारी, प्राप्तवस्तु, काही कारणाने नष्ट झाली, तरी त्याचा त्रास, शोक, संताप त्याला होत नाही. स्वाभाविकपणे तो नित्य समाधानी राहू शकतो. अर्थात अशी अवस्था प्राप्त झाली तरी व्यवहाराच्या पातळीवर सर्व गोष्टी व्यवहार सामान्यांसारखेच असतात. फरक पडतो तो आसक्तीमध्ये.” (ईशावास्यम्)

या विषयी संत ज्ञानेश्वर महाराज ज्ञानेश्वरीमध्ये पुढीलप्रमाणे विचार प्रगट करतात,

“तोही नेत्रीं पाहे। श्रवणीं ऐकतु आहे।

परी तेथींचा सर्वथा नोहे। नवल देखें।।”

(ज्ञानेश्वरी, ५:४१)

अद्वैतानुभूतीतील महात्म्याचा रोजचा लोकव्यवहार असा दिसून येतो. पण त्याच्याशी काहीही संबंध त्याचा

राहिलेला नसतो. याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे सर्वत्रच ‘मी’ म्हणजे आत्मतत्त्व भरलेले आहे. त्यामुळे द्वैत हे नाहीच. शाश्वत असे फक्त आत्मतत्त्व आहे. हा विचार शंकराचार्यांनी विवेकचूडामणि मध्ये आधिक स्पष्ट केलेला आहे -

“सर्वाधारं सर्ववस्तुप्रकाशं सर्वाकारं सर्वगं सर्वशून्यम्।
नित्यं शुद्धं निश्चलं निर्विकल्पं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि।।”

(विवेकचूडामणि, ५१३)

याचा अर्थ असा की, सर्व (आभासित वस्तूंचे) आधार, अधिष्ठान, सर्व वस्तूंचे प्रकाशक, सर्व आकार असलेले, सर्वांमध्ये पूर्ण सामावलेले परंतु सर्व प्रकारचे नामरूप नसलेले, त्यांच्या पलिकडे नित्य, शुद्ध, निश्चल, निर्विकल्प असे जे एकमेवाद्वितीयम् परब्रह्म तेच मी आहे. या श्लोकाने ‘अद्वैतानुभूति’ या विषयावर अधिक प्रकाश टाकला आहे.

‘अद्वैत’ या संकल्पनेचा तीन प्रकारांनी केलेला परामर्श श्रीमद्भागवत या महापुराणाच्या आधारे घेऊ. श्रीमद्भागवताच्या सप्तम स्कंधामध्ये राजा युधिष्ठिराने देवर्षि नारदांना ग्रहस्थाश्रमात राहून अद्वैत अवस्थेकडे जाण्याविषयी कांही प्रश्न केले आहेत. त्यावेळेस देवर्षि नारदांनी राजा युधिष्ठिराला तीन प्रकारांनी अद्वैत सांगितले आहे ते पुढीलप्रमाणे -

“भावाद्वैतं क्रीयाद्वैतं द्रव्याद्वैतं तथाऽऽत्मनः।

वर्तयन्स्वानुभूत्येह त्रीन्स्वप्नान्धनुते मुनिः।।६२।।”

(श्रीमद्भागवत, ७:१५:६२)

या विषयीचा अर्थ असा की, जे विवेकी पुरुष स्वानुभूतीने आत्म्याच्या भावाद्वैत, क्रीयाद्वैत आणि द्रव्याद्वैत अशा त्रिविध अद्वैताचा साक्षात्कार करून घेतात. ते जागृती, स्वप्न, सुषुप्ती आणि द्रष्टा, दर्शन, दृश्य हे भेदरूप स्वप्न असल्याचे जाणून त्याचा त्याग करता.

यामध्ये सांगितलेल्या तीनही प्रकारच्या अद्वैताचा विचार करणे प्रस्तुत विषयाकरिता महत्त्वाचे ठरेल म्हणून क्रमाने याचा संक्षेपतः विचार करू.

प्रथमतः भावाद्वैत म्हणजे काय? या अद्वैत संकल्पनेचा विचार श्रीमद्भागवताच्या आधारे पुढीलप्रमाणे करता येईल -

“कार्यकारणवत्स्वैक्यमर्शनं पटतन्तुवत्।

अवस्तुत्वाद् विकल्पस्य भावाद्वैतं तदुच्यते ॥६३॥”

(श्रीमद्भागवत, ६:१५:६३)

भावाद्वैताचा विचार सांगताना देवर्षी नारद सांगतात की, वस्त्र जसे सूतरूपच असते; तसेच कार्यसुद्धा कारणरूपच आहे. त्यात भेद नाही असे जाणणे म्हणजेच भावाद्वैत होय. परमात्मा व विश्व यांचे एकरूपत्व म्हणजे भावाद्वैत होय. हाच दृष्टांत देऊन अद्वैताचा सिद्धांत मुक्ताबाईंनी त्यांच्या ताटीच्या अभंगात दिलेला आहे तो पुढीलप्रमाणे -

“विश्वपट ब्रह्म दोरा। ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा ॥४॥”

(ताटीचे अभंग, अ. क्र.१)

आता यानंतर ‘क्रीयाद्वैताचा’ विचार श्रीमद्भागवाताच्या आधारे पुढील प्रमाणे -

“यद् ब्रह्मणि परे साक्षात् सर्वकर्मसमर्पणम्।

मनोवाक्तनुभिः पार्थ क्रीयाद्वैतं तदुच्यते ॥६४॥”

(श्रीमद्भागवत, ७:१५:६४)

अद्वैत संकल्पनेचा विचार करताना असे ही लक्षण करता येईल की, ‘मन, वाणी आणि शरीराने होणारी सर्व कामे स्वतः परमात्म्यामध्येच होत आहेत. मी व तो वेगळा नाही. हा भाव ठेवून सर्व कर्म त्या एका भगवंताला समर्पण करणे हेच क्रीयाद्वैत होय. या विषयीची आधिक स्पष्टता संत तुकाराम महाराज त्यांच्या एका अभंगामध्ये पुढीलप्रमाणे देतात,

“जे जे कांही करीतो देवा। ते ते सेवा समर्पे।

भेद नाही सर्वात्मना। नारायणा तुज मज ॥”

(तु. म., ३७६०)

आता यानंतर तिस-या ‘द्रव्याद्वैत’ या संकल्पनेचा विचार श्रीमद्भागवाताच्या आधारे करू,

“आत्मजायासुतादीनामन्येषां सर्वदेहिनाम्।

यत् स्वार्थकामयोरैक्यं द्रव्याद्वैतं तदुच्यते ॥६५॥”

(श्रीमद्भागवत, ७:१५:६५)

अद्वैत संकल्पनेचा विचार या व्याख्येतून अधिक स्पष्ट होईल. स्वतः स्त्री-पुत्रादि नातलग व इतर सर्व प्राणी यांचे स्वार्थ व भोग एकच आहेत आणि त्यांचा भोक्ता जीव हाच परमात्मा आहे. या प्रकारचा विचार म्हणजे द्रव्याद्वैत होय.

आतापर्यंत पाहिलेल्या अद्वैतविषयक विविध तीन व्याख्येतून अद्वैतानुभूती म्हणजे एकत्व पाहणे हे स्पष्टपणे सिद्ध झाले आहे. या अवस्थेमध्ये कांहीही कर्तव्य राहिलेले नाही, तसेच कांहीही प्राप्तव्य नाही त्यामुळे हीच अवस्था प्राप्त होणे ही मानवी जीवनाची खरी धन्यता होय. असे पंचदशीकार विद्यारण्यस्वामी पुढील श्लोकातून सांगतात,

“धन्योऽहं धन्योऽहं कर्तव्य मे न विद्यते किंचित्।

धन्योऽहं धन्योऽहं प्राप्तव्यं सर्वमद्य संपन्नम् ॥”

(पंचदशी, १४:६१)

श्री विद्यारण्यस्वामींनी वरील श्लोकातून दिलेला विचार ही मानवी जीवनाची धन्यता स्पष्ट करणारा आहे असे मला वाटते. प्रापंचिक जीवनामध्ये सत्ता, संपत्ती, संतती प्राप्तीमध्ये धन्यता सांगितली जाते. परंतु पारमार्थिक जीवनामध्ये संत भेट व भगवत् प्राप्ती हीच खरी धन्यता आहे. या धन्यतेमध्ये कांहीही प्रापंचिक कर्तव्य किंवा प्राप्तव्य राहिलेले नसते. ज्या ज्या इच्छा केल्या त्या सर्व पूर्ण झालेल्या असतात. तुकाराम महाराज सांगतात,

“कृतकृत्य झालो। इच्छा केली ती पावलो।”

(तु. म. २२०३)

अशी ही परिपूर्णतेची अवस्था प्राप्त होणे व पुन्हा भगवंताच्या सगुण रूपांविषयी प्रेम निर्माण होऊन त्याच्या भजनात तल्लीन राहणे हे वारकरी संप्रदायाचे मूळ सूत्र आहे. याकरिता ‘ज्ञान गिळोनी गावा गोविंदु गा।’ हे वचन प्रसिद्ध आहे. याकरिता आवश्यकता आहे ती भक्तीची! ज्ञानीयांचे राजे संत ज्ञानेश्वर महाराज सुद्धा म्हणतात,

“माझे जिवीची आवडी। पंढरपूरा नेईन गुढी ॥”

(ज्ञानेश्वर महाराज ४७०)

याकरिता लागणारी जी भक्ति आहे ती कोणती? काय तिची व्याख्या? देवर्षी नारदमुनी भक्तीसूत्रात सांगतात.

“सा त्वस्मिन् परमप्रेमरूपा ॥” (सू. क्र. २)

भगवंतावर परमप्रेम असणे म्हणजेच भक्ति होय. प्रेमामध्ये वात्सल्यप्रेम, सख्यप्रेम, कामरूपीप्रेम आणि परमप्रेम असे प्रकार आहेत. यामध्ये परमप्रेम म्हणजे निष्काम प्रेम होय. या प्रेमालाच भक्ति म्हणतात. संत सेना महाराज एकदा वारीला आले. जाताना पंढरपूरातील एक दगड घेऊन गेले वस्तारा लावण्याकरिता म्हणून तेव्हा देव

म्हणतात सेना महाराज वारीला आले नव्हते दगड घेऊन जायला आले होते. सेना महाराजांना हे कळाल्यावर पुढच्या वारीला जाताना तो दगड घेऊन जातात आणि तो जेथून उचलला होता तेथे टाकून देतात. पुन्हा पांडुरंग म्हणतात सेना महाराज वारीला आलेले नव्हते तर गेल्या वारीला घेऊन गेलेला दागड पोहोच करायला आले होते. याचा अर्थ असा की भक्तीमध्ये प्रापंचिक पदार्थाची कोणतीच घणे-देण्याची अपेक्षा नाही ती खरी भक्ति होय.

ब्रह्मज्ञान प्राप्त होणे हे अद्वैत व भक्ति म्हटले की द्वैत! असे असले तरी हे जे द्वैत आहे ते कल्पित द्वैत आहे व असे कल्पित द्वैत हे भक्ताला अद्वैतापेक्षाही सुंदर आहे. वारकरी संप्रदायामध्ये याच तत्त्वज्ञानाचा सर्व साधुसंतांनी विचार सांगितलेला आहे. संत तुकाराम महाराज सांगतात,

“नको ब्रह्मज्ञान आत्मस्थिती भाव।

मी भक्त तु देव ऐसे करी।”

(तु. म. १६३९)

या अवस्थेमध्ये भक्तिचा आनंद घेता येतो. घेतलेला आनंद इतरांना देता येतो. पंढरीच्या वारीमध्ये हेच चित्र आपणांस सर्वत्र दिसून येते. इथे सर्वजण आपले मोठेपण विसरलेले असतात. ब्रह्मज्ञानाची अवस्था प्राप्त होऊन पुन्हा भगवद्भक्ती कशी करता येते. याकरिता संत एकनाथ महाराज भागवतात सांगतात,

शुद्ध झालीया स्वरूपप्राप्ती। म्हणशी भजन कैशा रीती।

देवभक्त तेच ते होती। मी होऊनी भजती मजमाजी।।

(एकनाथी भागवत)

अशा पद्धतीने शुद्ध चैतन्यच देव व भक्त या रूपाने नटते आहे. म्हणून वारकरी संप्रदायामध्ये ज्ञान व भक्ति या दोन तत्त्वांचा समन्वय पहावयास मिळतो.

शास्त्रीय दृष्टीने ‘ज्ञान’ हीच सर्वश्रेष्ठ अवस्था आहे परंतु वारकरी संप्रदायामध्ये या ज्ञानअवस्थेनंतरही भक्तीची अवस्था सांगितली आहे. यालाच वारकरी संप्रदायामध्ये ‘ज्ञानोत्तर भक्ति’ असे म्हणतात हेच वारकरी संप्रदायाचे तत्त्वज्ञान आहे.

निष्कर्ष

वरील सर्व विवेचनावरून माझ्या असे लक्षात आले की, अद्वैतानंतरही कल्पित द्वैत स्विकारून भक्ती करता येते. हीच ज्ञानोत्तर भक्ती होय. यामध्ये मूळ अद्वैत

तत्त्वाला बाधा येत नाही. अद्वैताचा खरा अनुभव परमप्रेमरूप भक्तिनेच होतो. त्यामुळे असे स्पष्ट मत आहे की, ज्ञानोत्तर भक्ती हा विरोध नसून ज्ञानाची परिपूर्णता आहे. वारकरी सांप्रदायिक सर्व संतांनी आपल्या वाङ्मयातून या भक्तीचा पुरस्कार केलेला दिसून येत आहे. सद्य स्थितीतील समाज हा भोगवादाकडे झुकलेला असताना या समाजातील लोकांचे मन शुद्ध व्हावे, प्रसन्न व्हावे, अनुभूतियुक्त व्हावे याकरिता ज्ञानोत्तर भक्ती ही संकल्पना समजून घेणे महत्त्वाचे आहे. निसर्ग संवर्धन, समाज संवर्धन, कुटुंब संवर्धन होण्याकरिता वारकरी संप्रदायाने भक्तीतत्त्वाचा प्रसार समाजामध्ये केलेला आहे. समाजाच्या उद्धाराची तळमळ असलेला संप्रदाय म्हणजे वारकरी संप्रदाय होय असे माझे स्पष्ट मत आहे.

संदर्भ सूची

१. आद्य शंकराचार्य -विवेकचूडामणि, श्रीरामकृष्ण शिवानंद स्मृतिग्रंथमाला, रामकृष्ण मठ, नागपूर, सन-२००९
२. आठवले चंद्रशेखर अनंत -ईशावास्यम्, मंत्र ७, पांडुरंग सेवामंडळ, प्रथम आवृत्ती, शके-१९२५
३. श्री. खंदारकर शंकर महाराज-सार्थ श्री एकनाथी भागवत, वै. शंकरमहाराज खंदारकर विश्वस्थ संस्था, उदगीर, सन - २००७
४. डॉ. गोखले म. वि.-ताटीचे अभंग, यशवंत प्रकाशन, आवृत्ती तिसरी, सन २००९
५. पं. जोग द. वा. -सार्थ पंचदशीप्रकाशक मु. द. जोग, डोंबीवली, आवृत्ती चतुर्थ, सन २००८.
६. प्रा. दांडेकर शं. वा. - सार्थ श्री ज्ञानेश्वरी, अ. १, वारकरी शिक्षण संस्था प्रकाशन, सन-२०१०.
७. प्रा. दांडेकर शं. वा. -संत तुकाराम महाराजांची गाथा
८. (संपादित)प्रकाशक - वारकरी प्रकाशन मंडळ, नागपूर,
९. आवृत्ती पाचवी, सन २००७.
१०. श्री. देगलूरकर धुंडामहाराज -नारदभक्ति सूत्र विवरण
११. प्रकाशक - भानुदास महाराज देगलूरकर आवृत्ती तृतीय, सन २०१४
१२. श्री. देसाई विनायक गोविंद -श्रीमद्भागवतमहापुराण मराठी, (संपादित) गीताप्रेस, गोरखपूर
१३. श्री. पाटील हरिभाऊ महाराज-ज्ञानेश्वर महाराज यांची सार्थ अभंग गाथा प्रकाशक - विश्वोद्धारक संत वाङ्मय प्रतिष्ठान, पंढरपूर.